

Marko Horvat

Fakultet političkih znanosti,

Politologija, 4. godina

[e-mail: mhorvat@fpzg.hr](mailto:mhorvat@fpzg.hr)

Građani u tranziciji

Sažetak

Autor kroz politološki pristup pokušava objasniti neke socijalno-psihološke aspekte uspostave civilnog društva u Hrvatskoj, kao završne faze procesa demokratske tranzicije. Ključni čimbenik funkcioniranja civilnog društva je građanin kao politička osoba. Da bismo dobili sliku zoon politikona ovih prostora, potrebno je pozabaviti se sa više fenomena individualne i kolektivne razine. Tu prvenstveno spadaju osnovni elementi formiranja ličnosti, identifikacija dominantnog tipa političke kulture, i analiza procesa i medija političke socijalizacije. Bez obzira na demokratske promjene s početka 90-tih, i promjene vladajuće strukture početkom 2000-ite, još uvijek smo daleko niže na liberalno-demokratskoj ljestvici razine svijesti nego što si utvaramo da jesmo. Jedno od mogućih viđenja tog problema pruža i ovaj tekst.

Ključne riječi: CIVILNO DRUŠTVO, DEMOKRACIJA, GRAĐANIN, LIČNOST, POLITIČKA KULTURA, POLITIČKA SOCIJALIZACIJA, TRANZICIJA

Proces tranzicije u Hrvatskoj naša je politička stvarnost, koja u zadnje vrijeme izgleda da postaje sve masivnije realna. Tranzicija je općenito određena kao interval između dvaju političkih režima, tj. kao razdoblje ili međuvrijeme između sloma starog, nedemokratskog i učvršćenja novog, demokratskog političkog sustava (O' Donnell/Schmitter, prema Kasapović, 1996). Na području političke znanosti postoji više teorija tranzicije, sa manjim ili većim razlikama u pogledu sadržaja pojedinih teorija ili načina na koji teorije pristupaju problemu tranzicije. Da bi temi o kojoj namjeravam govoriti dao određeni okvir, poslužit ću se konceptom Ralpa Dahrendorfa, koji prijelaz u demokraciju zamišlja kao troetafni, neistodobni proces vremenski određenih i nadziranih promjena, kojima bi nastali pravna država, "normalna politika" i civilno društvo (Kasapović, 1996:4). On smatra da se formalni proces ustavno-pravnih promjena može dovršiti za 6 mjeseci, a cjelokupni politički život neke zemlje promijeniti za najmanje 6 godina (što uključuje izgradnju demokratskih političkih institucija). Treću etapu, proces stvaranja civilnog društva, Dahrendorf smatra najsloženijom i najdugotrajnijom. Ona iziskuje najmanje 60 godina dubokih promjena zatečenih društvenih odnosa, zato što se civilno društvo smatra ključnim pojmom procesa preobrazbe uopće. U tom periodu formiraju se temeljne institucije civilnog društva: građanska prava, neovisno sudstvo, političke stranke, slobodni tisak i privredna poduzeća. Formirano i *funkcionalno* civilno društvo predstavlja jedini medij u kojemu se istinski djelotvorno može ozbiljiti suvremena demokracija liberalnog tipa.

Pogrešno bi bilo zaključiti kako civilno društvo čine samo njegove institucije, te da osnovni problem njegovog funkcioniranja leži samo u zakonskim aktima kojima se djelovanje tih institucija regulira. Ključni čimbenik funkcioniranja civilnog društva, a samim tim i demokracije, je *građanin kao politička osoba*, odnosno kao osoba koja sa svojim političkim vrijednostima i stavovima, te strukturom svoje ličnosti, percipira sferu politike i u njoj djeluje. U razmatranju građanina Hrvatske kao političke osobe trebalo bi početi s utvrđivanjem dominantnog tipa političke kulture, koja ograničava mogućnosti uvođenja i određuje perspektive stabilnosti institucija civilnog društva. Pojam političke kulture odnosi se na političke orijentacije – stavove prema političkom sistemu i njegovim različitim dijelovima, kao i stavove prema ulozi pojedinca u sistemu (Almond i Verba, prema Šiber, 1998:144). U Hrvatskoj postoje indikativni elementi podaničke političke kulture, s bitnom oznakom pasivnosti pojedinca spram političkog okruženja (iako svijest o njemu postoji, za razliku od parohijalne političke kulture gdje te svijesti nema). Takva politička kultura svakako ne predstavlja zahvalnu podlogu za razvoj civilnog društva kao posljednje tranzicijske faze. Tranzicija će biti blizu kraju onoga trenutka kad, uz institucije civilnog društva, profunkcionira politička kultura koja je prošla preobrazbu iz podaničke u participativnu, sa pojedincima kao aktivnim subjektima političkog života (što ne podrazumijeva nužno pozitivan stav prema političkom sustavu, već samo aktivan odnos pojedinaca spram sustava).

Za "normalno" (mogli bi reći i rutinsko) funkcioniranje demokracije nužna je određena mentalna kompatibilnost građana s demokratskim medijem u kojem se nalaze. Shodno tome, neki ljudi su sposobni za demokraciju, a neki nisu. Ova teza implicira da postoje ljudi različitih formalnih struktura mišljenja, ne u neurobiološkom smislu, već u smislu struktura posredovanih kroz neke segmente socijalizacije, kroz koje, kao kroz neku vrstu prizme, pojedinac percipira svijet politike i u njemu djeluje. Kako će te strukture izgledati, u najvećoj mjeri ovisi o političkom sustavu u kojem se pojedinac politički socijalizirao i o tipu političke socijalizacije kakvom je bio podvrgnut. Ličnost jest individualno-psihološka kategorija, ali je uvijek treba promatrati kao rezultat ukupnih društvenih zbivanja, čitave povijesti i povijesnog nasljeđa, i konkretnog položaja pojedinca u društvu te neposrednog okruženja u kojemu se pojedinac socijalizira (Šiber, 1998:127). Na formiranje formalne strukture mišljenja mogu odlučujuće utjecati i pojedine osobine ličnosti, kao npr. njen stupanj autoritarnosti. Stvaranje autoritarne ličnosti veže se uz proces rane socijalizacije i ponajprije uz patrijarhalni odnos djeteta-otac, a ne uz neke političke ili politički relevantne fenomene društva – medija socijalizacije. Autoritarnost se može objasniti i sa kulturološkog aspekta. Po tom pristupu za Hrvatsku je karakterističan model autoritarne nejednakosti ("... u autoritarnoj obitelji sin nastavlja živjeti s roditeljima, ima veća prava i odgovornost od ostale braće i nasljeđuje imovinu, ali ostaje *pod autoritetom* oca (...) u tom sustavu djeca uče nejednakost (između braće) i podložnost autoritetu (ocu)..." [Šiber, 1998:160]). U tu domenu spada i problem konformizma kao komponente autoritarne ličnosti. Usprkos ponešto fenomenološkom pristupu ovoj strukturi, moja teza jest da je proces socijalizacije u socijalističkom političkom sustavu, uz zadane psihološke tipove ličnosti i posebnosti socijalnog položaja pojedinaca, kod *većine* građana urodio stvaranjem određene političke formalne strukture mišljenja koja se pokazuje kao nefunkcionalna u nekim trenucima demokratskog političkog života. Da bih izbjegao nesporazume, naglašavam dvije stvari. Prvo, nemam najmeru tvrditi da *svi* pojedinci socijalizirani u jednom političkom sustavu imaju identičnu formalnu strukturu (političkog) mišljenja. Ali, smatram da određenu formalnu strukturu (političkog) mišljenja posredovanu točno određenim tipom (političke) socijalizacije posjeduje *većina* subjekata podvrgnuta tom tipu socijalizacije. Drugo, termin "formalna struktura političkog mišljenja" ne odnosi se na sadržaj tog mišljenja, npr. u smislu stranačke preferencije ili samoidentifikacije na spektru lijevo-desno, koji su samo njeni epifenomeni. Još jedna od bitnih karakteristika formalne strukture mišljenja je njen pretežito latentni karakter. Tek razdoblja *krize* u socijetalno-političkom sustavu (na mikro ili makro razini) omogućavaju jasno razlučivanje tih struktura[1], što ne znači da njeni manifestni oblici nisu uočljivi i u svakodnevnom životu.

Sljedeći problem vrti se oko mogućnosti promjene tih struktura. Ako se mijenja politički sustav, odnosno ako se on iz nedemokratskog transformira u demokratski,

logično bi bilo za pretpostaviti da se mijenja i način na koji građani percipiraju totalitet politike i društva. Osobno smatram da je ta karakteristika pojedinca (formalna struktura mišljenja) gotovo nepromjenjiva, te da njena promjena u krajnjoj liniji nije neophodan uvjet promjene političkog sustava. Preciznije, ona nije nužna za provođenje ustavno-pravnih i političko-institucionalnih promjena. Razloge njene rigidnosti mogli bi tražiti u dva jednostavna pravila socijalizacije: ono što je prvo naučeno – najbolje je naučeno, i, ono što je prvo naučeno – strukturira kasnija znanja. Ako prihvatimo konstataciju da formalna struktura mišljenja pokazuje neobičnu otpornost kada se jednom u konačnici formira, postavlja se pitanje kako uopće dolazi do toga da se građani socijalizirani u društvenom i političkom sustavu socijalističkog tipa odjednom nađu u situaciji da masovno traže demokratske promjene ili na njih pristaju.

U razdoblju koje neposredno prethodi procesu tranzicije, u zemlji egzistiraju dvije političke paradigme: stara i nova (alternativna). Linije koja dijeli građane kao pristalice određene paradigme, ne funkcionira kao linija podjele po tipu formalne strukture mišljenja. Naprotiv, ista formalna struktura mišljenja može se naći kod zagovornika obiju paradigmi, s tendencijom da je demokratska struktura zastupljenija i naglašenija kod pripadnika nove, alternativne paradigme. Dakle, postojanja različitih političkih paradigmi ne implicira nužno i postojanje radikalno drugačijih formalnih struktura mišljenja, što znači da do razdvajanja paradigmi dolazi iz nekih drugih razloga. Bez namjere da uđem u složen problem raspada SFRJ i stvaranja Hrvatske države, mogu ustvrditi da je uspostava nove paradigme, između ostalog, bila potaknuta sljedećim čimbenicima: prvo, delegitimacijom samoupravljanja ekonomskom i društvenom degradacijom, i drugo, konstituiranjem relativno široke sfere slobodne javnosti u kojoj se mogla razvijati diskusija oko mogućih alternativna postojećem poretku. U situaciji krize, opće nesigurnosti i gubitka perspektive, ljudska potreba za sigurnošću može se političkom akcijom usmjeravati prema promjenama društvenih odnosa, socijalne politike ili jednostavno promjeni nosilaca vlasti, a isto tako može se usmjeravati prema jačanju nacionalnog osjećaja, identifikacije i potencijalne konfrontacije s pripadnicima drugih nacionalnih entiteta. Jednom uspostavljena dominantna orijentacija javnosti u željenom pravcu može se tada pokušati povezati s potrebama koje su hijerarhijski važnije – biološke sigurnosti i nacionalnog opstanka, ili osjećaja pripadanja (Šiber, 1998:236).

Dakle, do pokretanja demokratskih promjena ne dolazi zbog toga što svijest pojedinaca iznada biva prožeta demokratskim duhom, već zbog klasičnih obrazaca političkog ponašanja čovjeka stavljenog u kontekst trenutačne društveno-političke situacije, kako na unutardržavnom tako i na međunarodnom planu.

Paralelna egzistencija nedemokratske formalne strukture mišljenja i demokratske konstrukcije nove paradigme u jednoj osobi moguća je zato što ljudi malo obraćaju pažnju na konzistentnost svojih mišljenja. Oni se jednostavno priklanjaju putu koji se

čini najizglednijim u smislu zadovoljenja vlastitih socijalnih, ekonomskih i političkih potreba. Problem nekonzistentnosti mišljenja izranja na površinu tek *nakon* uspostave osnovnih demokratskih institucija i institucija civilnog društva, kad se pojedinac nađe pred formalnim i praktičnim zahtjevima da sa njima uskladi svoje djelovanje. Čovjek ne može tako lagano prebaciti svoj politički geštalt sa socijalizma na demokraciju (mislim da teško *uopće* može), i tako ostaje rob starog sustava sputan demokratskim institucijama, pravilima i vrijednostima. Pri tome ne mislim da se on nalazi u stalnom faktičnom sukobu sa demokracijom. Naprotiv, on u njoj, kao u novom institucionalnom okviru, pristojno funkcionira. Diskrepancija između formalne strukture mišljanja takvog građanina indikativna je npr. u jeziku kojim se služi pri opisivanju političkih fenomena.[2] Često je to jezik pun "urota", "unutarnjih i vanjskih neprijatelja", etnocentrizma, historicističkih reminiscencija, zaogrnut mističnim simbolima. To se ne odnosi samo na produciranje takvih jezičnih formi, nego i na spremnost da se takve forme prihvate kao bitno politički relevantne.

Proces kojim se u strukturu ličnosti pojedinca inkorporiraju politički relevantni stavovi i oblici ponašanja koji su značajni za funkcioniranje političke zajednice zove se politička socijalizacija. Ona je kompleksan proces kojim pojedinac postaje svjestan politike, uči političke činjenice i formira političke vrijednosti (Šiber, 1998:128). Pojedinac se politički formira pod utjecajem pojedinih primarnih grupa i procesa školovanja, pri čemu su ti nosioci procesa socijalizacije zapravo samo prijenosnici, s jedne strane, institucionaliziranih društvenih odnosa, a s druge položaja pojedinca u socijalnoj strukturi, koja je određena položajem obitelji. Navest ću samo *neke* značajke socijalizma kao medija političke socijalizacije koje su, ili su barem mogle, značajno utjecati na percipiranje totaliteta politike i društva u dijelu populacije koja u ovom trenutku sačinjava ogromnu (nadmoćnu) većinu građana Hrvatske. Kao osnovna stvar, postojala je totalitarna kontrola nad društvom posredstvom monopolističke partije. Kontrola nad društvom postiže se, između ostalog, slijedećim metodama: principom vođe (nametanje vodstva vrha i odgovornosti prema vrhu), stvaranjem stupnjevane elite (dopunjavanje birokracije u uskom značenju riječi privatnim vodećim grupama u različitim slojevima stanovništva) i pretvaranjem kulture u propagandu. Svi ti elementi ostali su inkorporirani na nekim razinama svijesti većine građana socijaliziranih u takvim društveno-političkim okolnostima. Bunt protiv socijalističkog režima išao je protiv tih metoda i rezultirao je (nominalnom?) promjenom institucija, ali nije imao prevelikog utjecaja na promjenu svijesti pojedinca, odnosno onog bitnog u njoj koje tvori čovjeka kao političko biće. Socio-kulturni obrazac života oblikovan tom sviješću utemeljuje odnos običnog pojedinca i nositelja vlasti, a o percepciji nositelja vlasti od strane pojedinca ovisi ponašanje nositelja vlasti. U demokratskom političkom sustavu tu se krug zatvara. Ili postoji demokratska svijest (odnosno "demokratska" formalna struktura mišljenja) pa pojedinci koji se ne ponašaju demokratski "lete" s vlasti, ili ta svijest ne postoji, pa politički sustav poprima nedemokratska i autoritarna obilježja.

Kao što sam naveo, pojedinci se politički formiraju pod utjecajem pojedinih primarnih grupa i procesa školovanja, kao mješavine svjesno organiziranih procesa i neorganiziranih, nesistematskih procesa. Politička socijalizacija odvija se na dvije razine: opće društvenoj (kulturna transmisija) i individualnoj. Na društvenoj razini ona u Hrvatskoj ima zadatak da djeluje na mijenjanje ranijeg sustava vrijednosti i usvajanje novog, koji odgovara novim društveno-političkim i ekonomskim odnosima. Ona se odvija posredno (npr. formiranje autoritarne strukture ličnosti posredstvom autoritarnih odnosa u obitelji ili školi, što utječe na političku percepciju i ponašanje pojedinca) i neposredno (npr. imitacijom – preuzimanjem velikog dijela političkih, socijalnih i kulturnih vrijednosti prvenstveno od roditelja).

Ako se već ne može utjecati na pojedinca u sferi koju ispunjavaju obitelj i grupe prijatelja (barem ne direktno), na njega se može utjecati posredstvom *institucija* čijem djelovanju je izložen. Jedna od takvih institucija je škola, koja, kao "zajednički faktor" socijalizacije, predstavlja najizrazitiji institucionalizirani oblik političke socijalizacije. Ona pruža osnovna znanja o društvu, o političkim procesima i o ulozi građana u njima, a također se pojavljuje i kao nosilac određenih političkih vrijednosti. Zbog toga je nužno u obrazovanje ukomponirati elemente koji će pojedinca u procesu političkog sazrijevanja formirati kao funkcionalnog građanina civilnog društva u demokraciji. "Da bi neko društvo moglo da funkcionira, njegovi članovi treba da steknu onu vrstu karaktera koji ih tjera da žele činiti ono što moraju činiti kao članovi tog društva ili neke posebne klase u njemu. Oni moraju *željeti* raditi ono što objektivno *moraju* uraditi. Vanjska sila zamijenjena je unutrašnjom prinudom" (Fromm, prema Šiber, 1998).[3]

O politici, odnosno političkim institucijama, akterima i procesima, građani ne posjeduju potpuno znanje (što je sasvim normalna stvar). Karakteristika pojedinca je da te rupe u znanju (odnosno razumijevanju) popunjava konstrukcijama svoje formalne strukture mišljenja. "Uštímavanje" formalne strukture mišljenja na "demokratski" oblik, u svrhu funkcioniranja pojedinca u civilnom društvu, bitno je zato što će ona kasije presudno utjecati na razumijevanje politike, a samim tim i na odnos pojedinca spram nje.

Opasnost neuspostavljanja ili nefunkcioniranja civilnog društva, participativne političke kulture i pripadajuće demokratske formalne strukture mišljenja su mnogostruke. Na osnovnoj razini, bez njih demokracija ne funkcionira kako treba, i može degenerirati u neki totalitarni (ili u najboljem slučaju autokratski) oblik uređenja države. Dahrendorf smatra kako bi lijeve komunističke diktature mogle biti zamijenjene desnim "novofašističkim" diktaturama, s "povijesnom nostalgijom" i "povijesnim mentalitetom" umjesto ideologije, autokracijom i sl. (ništa čudno, s obzirom na tezu o nepromjenjivosti formalne strukture mišljenja – totalitarna forma mišljenja ostaje, a mijenja se samo sadržaj, ili, ako hoćete, boja – crveno u crno). Prijetnje demokratskom poretku ne dolaze samo iz sfera funkcioniranja političkih

elita i političkih institucija. One dolaze i odozdo, od strane civilnog društva samog. "Djelotvorno *civilno društvo mora biti* ne samo institucijski odvojeno od sfere državne moći, već i u sebi *antagonistički diferencirano*. U protivnom postoji opasnost da homogenizirano društvo i u odsutnosti države (kakvo je postulirano u utopijskom očekivanju 'odumiranja države'), ili konzervativno netolerantno društvo (kakvo se u Jugoslaviji razvilo zahvaljujući ideološkoj ekskluzivnosti i nezadovoljavajućoj praksi samoupravljanja), uspostavi totalitarne odnose 'odozdo' umjesto da poštuje i štiti individualna prava i slobode" (Križan, 1991:359).

Hrvatski građani su dovoljno politički zreli (zreliji od nekih sfera hrvatske politike), tako da se opcija prelaska države u neku "novofašističku" diktaturu ili povratka u komunizam može smatrati poprilično neizglednom, da ne kažem nemogućom. Štoviše, vjerojatno je da će u bližoj budućnosti doći do napretka civilnog društva, što bi učvrstilo demokratske procese. Za pretpostaviti je da će promjenu vlasti obilježiti dodatna liberalizacija sfere javnosti, možda čak po modelu s kraja osamdesetih i početka devedesetih. U tom periodu pala je jedna monolitna politička struktura koja je držala potpunu kontrolu nad svim sferama društva – od kulture do ekonomije. Moć vrhovnog autoriteta – partije – znatno je oslabila, što je omogućilo narodu da u svojevrsnom vakuumu moći neko vrijeme vježba slobodu, prije nego što ponovo potraži okrilje novog autoriteta. Proces ponovne liberalizacije imat će neki značaj samo ako se ovaj put vrhovni autoritet ne bude tražio u stranci ili pojedincu, već ako se transformira u afirmaciju građana kao neovisnih individua sposobnih i spremnih da razmišljaju svojom glavom.

Bilješke

[¹] kao primjer mogla bi poslužiti tzv. Zagrebačka kriza 1995-1997 (sukob političkih aktera oko vlasti u glavnom gradu neovisno od rezultata izbora 1995); nju je analitički moguće prikazati kao sukob demokratskog i autoritarnog sustava vrijednosti (vidi u Kasapović: Birači i demokracija)

[²] kada kažem "građanin" mislim na čovjeka općenito kao političko biće, bez obzira na to da li je on nositelj neke političke funkcije ili nije

[³] u ovom kontekstu, da pounutri demokraciju i kao objektivnu i kao subjektivnu zbilju

Literatura

1. Berger, P. i Luckmann, T. (1992) *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed
2. Grdešić, I. et al. (1991) *Hrvatska u izborima '90*. Zagreb: Naprijed
3. Kasapović, M; Šiber, I; Zakošek, N. (1998) *Birači i demokracija*. Zagreb: Alinea
4. Kasapović, Mirjana (1996) *Demokratska tranzicija i političke stranke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti
5. Neumann, Franz (1992) *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed
6. Križan, Mojmir (1991) "'Civilno društvo' i modernizacija jugoslavenskog društveno-političkog poretka". U: Riedel et al.: *Građansko društvo i država*. Zagreb: Naprijed. str. 355-373.
7. Šiber, Ivan (1998) *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura